

Skruvdalern i Uppsala universitets myntkabinett: ett mynt fyllt med konst

1

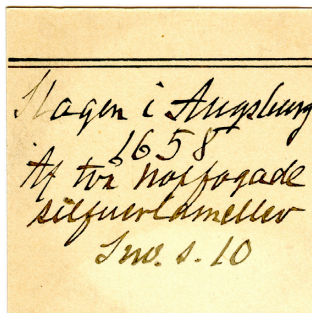
2

Många Uppsalabor känner säkerligen till konstkåpet från Augsburg som befinner sig på museum Gustavianum, huset mittemot domkyrkan som en gång i tiden var den första universitetsbyggnaden. Skåpet och innehållet, en uppsjö små skatter, är konstföremål, kuriosa och underhållning i ett. Tvivelsutan kan även följande lilla sak, också producerad i Augsburg, beskrivas med samma ord: konstföremål, kuriosa och underhållning. Föremålet i fråga är en *skruvdaler* som idag befinner sig där många andra numismatiska pärlor ryms, i Uppsala universitets myntkabinett (Bild 1-2).

När en katalogisering av Gustav II Adolfs medaljer genomfördes i januari 2017, hittades denna skruvdaler bland medaljerna med enbart en liten etikett som informerade om att objektet var slagen i Augsburg 1658 och bestod av två hopfogade silverlameller (Bild 3). Skruvdalern fotograferades och katalogiserades i kulturarvsdatabasen Alvin¹ och har sedan dess väntat på att uppmärksammas ytterligare, vilket nu skall ske.

Inledningsvis är det nog lämpligt att berätta vad en skruvdaler egentligen är för någonting. Den består i regel av två daler som slipats av på ena

sidan. Vanligtvis fick en daler mista åtsidan medan den andra förlorade frånsidan. Sedan svarvades myntens 'innehåll' bort tills enbart en tunn yttre rand återstod som sedan kunde försees med var sin skruvgänga. Vad som kvarstod var en behändig liten dosa i myntform. Mynten till skruvdalern kunde sammansättas och väljas efter eget bevåg, och även två åt- eller två frånsidor kunde kopplas samman. Stad, land, regent, tid – möjligheterna för kombination var många, vilket gav orsak till att det idag finns ett flertal 'hybrid-daler'.

3

¹ www.alvin-portal.org

4

5

6

Skruvdalern² som finns i Uppsala universitets myntkabinett är just en sådan hybridform. 'Åtsidan' är en daler som präglades i Augsburg 1632. Den framställer en lagerkransad Gustav II Adolf. Vi ser kungens bröstbild, till hälften en face, iklädd i rustning, spetskrage och en mantel som är fäst ovanför skuldran. Myntets inskription återger traditionsenligt kungens titel ✠ GVSTAV : ADOLPH : D : G : SVECO : GOTHO : VANDALO : REX : MAG [Gustav Adolf, med Guds nåde svears, göters och venders store konung]. Dalerns bortslipade frånsida skulle ha återgett det stora svenska riksvapnet i krönt ornerad kartusch, samt Augsburgs stadsvapen, en talkotte, som inkluderats i ornamentiken. Myntets inskription PRINC FINLAND DVX ETHO ET CAR DOM ING [Storfurste av Finland. Hertig av Estland och Karelen. Herre till Ingermanland] kompletterade åtsidans titel.³

Skruvdalerns 'frånsida' är i självaste verket 'åtsidan' från en daler präglad i samma stad år 1658. Denna daler framställer staden Augsburgs veduta med stadsvapnet avbildat i centrum. Motivet kröns av ett bevingat änglahuvud och omramas av inskriptionen · AVGVSTA · VIN · DELICORVM · stadens nylatinska namn.⁴ Sidan av myntet som slipats bort skulle ha visat den tysk-romerske kejsaren Leopold I:s (1640-1705) bröstbild från höger, lagerkransad, klädd i rustning och mantel, med gyllene skinnets orden runt halsen. Inskriptionen IMP : CÆS : LEOPOL

: P • F • GER : HVN : BOH : REX [Leopold, tysk-romersk kejsare, Germaniens, Ungerns och Böhmens fromme och lyckosamme konung] hänvisar givetvis till kejsarens titlar.⁵ Leopold I kröntes efter ett ettårigt interregnum⁶ i Frankfurt den 18 juli 1658, vilket innebär att dalern med detta årtal och kejsarens porträtt är tämligen sällsynt. Jämför man vår daler med litteraturen, framstår det även att just denna kombination av dalertyper i en skruvdaler inte har varit känt sedan tidigare.⁷ Denna daler är vidare också ett exempel där två åtsidor har sammanfogats.

Till skillnad från många andra skruvdalrar som idag befinner sig i privata och offentliga samlingar, så har dennas innehåll bevarats. Skruvar man upp den lilla dalern som knappt mäter några millimeter i bredd, finner man på var sin insida en akvarell på papper. Åtsidans insida återger en kvinna i helfigur, klädd i svart klänning, med vänster hand mot höften och sin högra arm utsträckt, som om hon skulle be en gäst att stiga in i rummet (Bild 4). Frånsidans innehåll visar en herre, klädd i pluderhosor och grön och röd kappa (Bild 5). Till bilderna på papper följer åtta så kallade 'glimmerbilder', vilket innebär tunna glänsande skivor gjorda av glimmer.⁸ På glimmerbilderna illustreras kvinnoklädsel och manskläder som är

² Storlek och mått: 40,87 mm, vikt 13,852g <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-104124> (23-10-2018).

³ Jmf. Ahlström, Almer, and Jonsson, Sveriges Besittningsmynt, no 8, s. 162.

⁴ Under romerska antiken bar staden namnet Aelium Augustum, men även Augusta Vindelicorum. Senare variant blev 'återupptäckt' under 1500-talet i samband med stadens växande betydelse och användes därefter länge på stadens mynt.

⁵ Jmf. Forster, Die Erzeugnisse der Stempelschneidekunst in Augsburg, no 332, s. 167. Ovanligheten att kejsarens porträtt pryder reversen istället för aversen tyder på stadens status.

⁶ Kejsarvalet var denna gång en ovanligt utdragen process där Leopold I hävdade sin rätt i mot många konkurrenter, bland annat den franske kungen Ludwig XIV.

⁷ Se Pressler, Schraubtaler Und Steckmedaillen.

⁸ Glimmer är en mineralgrupp som huvudsakligen består av aluminiumsilikat. Det finns flera varianter av denna mineral, tex. mörk och ljus glimmer. Glimmerskivorna var även kända under namnet 'Marienglas'.

7

8

9

10

11

tänkt att komplettera akvarellen på papper. En glimmerbild är genomskinlig förutom där den är målad, och framställer då till exempel en klänning 'utan' kropp eller huvud (Bild 6). Genom att lägga en glimmerbild på akvarellen utförd på pappret i insidan, kan man 'klä' kvinnan eller mannen i olika klädedräkter (Bild 7).

Till kvinnofiguren hör sju kostymer medan bara en variant finns bevarad för herren, en svart tidsenlig klädsel med allongeperuk (Bild 8). Kvinnofigurens rika garderob består däremot av färgglada festkläder med peruker, spetsiga kragar och i en variant skildras frun hållandes en docka eller ett barn i sin högra arm (Bild 9-10). En förklaring till bildsviten skulle kunna vara att glimmerbilderna ämnar illustrera olika kvinnoroller eller stadier i en kvinnas liv, från äktenskap till barnsäng.

Skruvdalern i Uppsalasamlingen är ett exempel på den kanske mest spännande sorten av skruvdaler-innehåll, den på 1600-talet så populära varianten där flera bilder sammanfogas i en och samma skruvdaler (Bild 11). Andra tänkbara innehåll kunde vara små skrivna budskap eller alla möjliga sorters bilder som porträtt, historiska händelser, religiösa eller profana motiv. Ett exempel där en historisk händelse skildras finner man i *Münzen in Brauch und Aberglauben*. Där avbildas en skruvdaler med 12 glimmerbilder som illustrerar scener ur *Confessio Augustana*.⁹ Glimmerbilderna är dessutom numrerade för att betraktaren ska kunna återskapa händelsen kronologiskt.

Enskruvdalers funktion var lik kombinationerna många. Den kunde likt en orden idag delas ut till välförtjänta personer, men 'dosan' kunde också fungera som gåva till dop eller bröllop. I detta fall tyder källmaterialet på att bilderna inuti dalern var mer personliga och dedicerade till mottagaren. En skruvdaler ansågs säkert vara en fyndig faddergåva, där man kunde kombinera fadderns porträtt med välmenade visdomsord, eller sätta samman ett passande religiöst motiv med ett bibelcitat. Som bröllopsgåva kunde en skruvdaler istället innehålla makarnas porträtt. Det är tänkbart att Uppsala-dalern kan ha varit en sådan bröllopsgåva. Andra varianter verkar ha varit att man genom valet av mynten som användas till

skruvdalern kommenterade sin samtid eller tog ett politiskt ställningstagande. I litteraturen finner man till exempel en daler där kejsare Ferdinand III:s (1608-1657) porträtt har fogats samman med det svenska riksvapnet (daler från 1632, dvs samma dalertyp som beskrivs ovan).¹⁰ Denna skruvdaler kan då, beroende på tolkningen, anses som tämligen politiskt kontroversiell.

Under 1500-talet och 1600-talet var staden Augsburg Europas centrum för konstproduktion. Där producerades allt mellan himmel och jord som skulle kunna tänkas ingå i en furstlig samling. Likaså försörjde staden de rika hantverkarnas och borgarklassens krav på lyxföremål. Augsburg var ett Eldorado i ordets sanna bemärkelse. Året 1610 härbärgerade staden 187 guldsmeder till skillnad från endast 110 bagare, vilket nog kan tolkas som ett tecken på att bl.a. filigransarbete utgjorde en stor dragningskraft i denna krigshärjade tid.¹¹ Sådant hantverk kunde då även vara skruvdaler, vars början och storhetstid just sammanfaller med perioden då staden Augsburg var som mest framgångsrik.

Exakt när skruvdalern är tillkommen är ovisst, däremot kan det utan tvivel fastställas att det måste ha varit efter 1658. Ernst Preßler anger i *Schraubtaler Und Steckmedaillen* ett flertal skruvdalrar som består av Augsburgiska mynt från åren 1632-1657, i de flesta fall av samma typ som har använts till den i Uppsala.¹² Man kan anta att föremålet i Uppsala har tillverkats samtidigt med de av Preßler beskrivna objekt. Givetvis kan antagandet härledas till att de är sammansatta av mynt präglade under samma tid, med det finns ytterligare argument. En av de daler som avbildas hos Preßler rymmer glimmerbilder med en frappant likhet med de i Uppsalas skruvdaler.¹³ Det ligger nära att förmoda att det är samma konstnär som har utfört akvarellerna i båda fallen. Ett annat objekt avbildad hos Preßler bekräftar att skruvdalernas borde ha tillverkats under samma period. Föremålet består dels av Augsburgiska daler från 1639 och 1653, och dels innehåller det en daterad akvarell föreställande en ung kvinnas bröstbild omgiven av texten AETA.SVE. LO.MINOM 1659.¹⁴

⁹ Maué, Veit, and Berghaus, *Münzen in Brauch Und Aberglauben*; och t.ex. i Örebro länsmuseum befinner sig en skruvdaler vars bilder skildrar Martin Luthers liv. Se Eva Wiséhn, 'Skruvdosans Hemlighet' i SNT 1, 2005, s. 18-19.

¹⁰ Preßler, *Schraubtaler Und Steckmedaillen* no 94, s. 49.

¹¹ Boström, *Det Underbara Skåpet*, s.23.

¹² Preßler, *Schraubtaler Und Steckmedaillen* s. 45ff.

¹³ Preßler, *Schraubtaler Und Steckmedaillen* no 101, s. 50.

¹⁴ Preßler, *Schraubtaler Und Steckmedaillen* no 91,

När man jämför vår daler med både den daterade akvarellen och glimmerbilderna, kan vi lokalisera Uppsala-skruvdalern omkring samma tidpunkt, nämligen 1659-1660. Vem som däremot var klenodens beställare och mottagare är likaså höljt i dunkel som frågan hur den har funnit sin väg till universitetets myntkabinett. Dessa gåtor skulle tvivelsutan vara både utmanande och fascinerande uppdrag för framtiden.

En skruvdaler är likt konstskåpet en tydlig produkt av sin samtid, som uppskattade små nöjen och lönnfack och som det har visat sig, kan dalerns innehåll vara minst lika spännande som 'dosan'. Skruvdalern i Uppsala kan utan vidare placeras i kategorien 'ovanliga ting' i myntkabinettets samling. Den är likaså ett exempel på att numismatiska föremål kan berätta mycket mer än vad man skulle kunna begripa vid första ögonkastet.

Källor och litteratur

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-104124> (23-10-2018).

www.alvin-portal.org

Ahlström, Bjarne, Yngve Almer, and Kenneth Jonsson. *Sveriges Besittningsmynt : Die Münzen Der Schwedischen Besitzungen : 1561-1878*. Stockholm, 1980.

Boström, Hans-Olof. *Det Underbara Skåpet: Philipp Hainhofer Och Gustav II Adolfs Konstskåp*. Skrifter Rörande Uppsala Universitet 70. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis : Univ.-bibl. [distributör], 2001.

Forster, Alb. von. *Die Erzeugnisse der Stempelschneidekunst in Augsburg: u. Ph. H. Müller's, nach meiner Sammlung beschrieben, u. die Augsburger Stadtmiinzen*. Leipzig: Hiersemann, 1910.

Maué, Hermann, Ludwig Veit, and Peter Berghaus. *Münzen in Brauch Und Aberglauben : Schmuck Und Dekor, Votiv Und Amulett, Politische Und Religiöse Selbstdarstellung : Ausstellung Germanisches Nationalmuseum Nürnberg*. Nürnberg, 1982.

Preßler, Ernst. *Schraubtaler Und Steckmedaillen : Verborgene Kostbarkeiten*. Süddeutsche Münzkataloge, 99-1359641-6 ; 10. Stuttgart: Verl. der Münzen- und Medaillenhandlung, 2000.

Wiséhn, Eva. 'Skruvdosans Hemlighet'. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2005, no. 1 (n.d.): 18-19.

English summary

The Uppsala university coin cabinet harbours a rather unusual numismatic treasure, a 'screw-thaler' from Augsburg, produced in the second half of the 17th century. The object combines two thalers from Augsburg, one from 1632 portraying the Swedish king Gustavus Adolphus, and the other one coined 1658 displaying the city of Augsburg. One side of both coins is polished as well as hollowed out, and the rim remade into screw threads. Thereby the thalers are converted into a little coin-shaped box. Inside the screw-thaler you find two watercolours on paper, one showing a man, the other a woman, both wearing contemporary clothing. Besides the watercolours the 'box' contains eight pictures painted on thin sheets made of mica. The mica-sheets are transparent except where they are decorated with male and female clothing suitable for the watercolours. These painted sheets could then be placed on top of the man or woman and thereby showing those wearing different dresses. Screw-thalers were popular gifts and tokens in the 17th century, and could besides these mica-sheets mentioned above, contain written notes, portraits, or paintings illustrating profane or religious content. The screw-thaler is typical for early modern art- and craft production meeting the cravings for shimmering objects with hidden functions.

s. 49 ['Aeta sve' kan översättas till 'vid en ålder av'; resterande text är däremot svårare att genomskåda på grund av bristande information rörande den porträtterades identitet mm.].